

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА А.С. МАКАРЕНКА: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Минуло 110 років від дня народження А.С.Макаренка, видатного радянського педагога. Оцінка його творчості в останні роки є неоднозначною. Автором зроблена спроба стисло, без ідеологічних нашарувань, об'єктивно проаналізувати його творчу діяльність та доробок.

Сучасні реалії соціального життя у нашій державі потребують нових підходів до оцінки творчого досвіду та педагогічного доробку одного із найяскравіших педагогів нашого століття А.С.Макаренка. Ще декілька десятиліть тому його концепція проголошувалася істинно науковою, а він сам - класиком соціалістичної педагогіки. Проте така до певної міри канонізація його ідей, обрамлена ідеологічним нашаруванням, не дозволяла виявити істинні підвалини його педагогічної системи.

Аналіз творчості А.С.Макаренка був би дещо упередженим без виявлення чинників становлення його як особистості. У цьому зв'язку дещо міфічним видається твердження радянської історіографії й історії педагогіки про пролетарське походження майбутнього вченого. Батько Семен Григорович працював майстром малярних робіт у вагонному депо (фактично керував десятком робітників). Освіту здобув у Німеччині. За заслуги перед Російською імперією отримав звання «почесний громадянин». Мати - Тетяна Михайлівна Дергачова - виходець із збіднілої дворянської родини. У сім'ї, крім Антона і брата Віталія, виховувалися ще три сестри. Про те, в яких умовах пройшло дитинство майбутнього вченого, свідчать матеріали музею А.С.Макаренка у м. Кременчуці. Родина проживала в ошатному семикімнатному будинку. У вихованні дітей матері допомагала домашня робітниця. Загалом з дитинства Антон був хворобливим, кроткозорим, із вродженим пороком серця. Очевидно, саме відсутність фізичних достатніх сил для змагання з однолітками і були тим визначальним мотивом, який спонукав хлопчика до інтенсивного читання та оволодіння науковими знаннями. Звичайно, неабиякі задатки закладені в ньому й на генетичному рівні.

У 1905 р., після закінчення педагогічних курсів при Кременчуцькому міському чотирьохкласному училищі, він розпочинає педагогічну діяльність. Пізніше, у 1917 р., за дипломну роботу «Криза сучасної педагогіки» у Полтавському вчительському інституті він отримує золоту медаль.

Все ж, як нам видається, неабиякі розумові задатки та цілеспрямоване самостійне оволодіння гуманітарною наукою і були тими підвалинами його непересічного таланту. Брат Антона Віталій пізніше згадував: «Антон завжди з якоюсь книжкою в руках. Він володів колосальною пам'яттю. Тоді в Крюкові Антона вважали найосвіченішою людиною на всі 10 тисяч мешканців міста» [1].

У 1922 р., працюючи керівником Ковалівської колонії, він одночасно заочно закінчив Інститут організаторів освіти у Москві. У листі до директора він писав, що знає російську історію Ключевського, прочитав історію Соловйова, Грушевського, Костомарова, знає літературу, дещо слабкіше філософію. Але щодо філософських ідей Ніцше, Шопенгауера, то такими він оволодів досконало. Саме останні, очевидно, наклали свій відбиток на його подальшу творчість. Знав він блискуче також літературу, особливо Л.Толстого, А.Пушкіна і Ф.Достоевського.

З 1920 по 1926 рр. А.Макаренко працює директором Ковалівської колонії, з 1926 по 1927 рр. - Курязької колонії, а з 1927 р. - директором комуни ім. Ф.Дзержинського.

Сучасні дослідники (зокрема Ю.Азаров) стверджують, що система Макаренка є віддзеркаленням сталінської доби. Таким можна заперечити, що виховна система А.Макаренка сформувалася в основному до кінця 20-х рр., тобто у той час, коли ще надмірного тиску на освіту не було.

Він одним із перших спробував дослідити діалектику взаємозв'язку педагогічних явищ. «Діалектика педагогічної дії настільки велика, що ніякий засіб не може бути ні позитивним, ні негативним, якщо його вплив не контролюється іншими...» [2]. Педагог писав, що людина не виховується частинами. Загалом мету виховання вчений розумів як програму людської особистості, програму людського характеру. Таку програму він розкрив у статті «Проблеми шкільного радянського виховання». При цьому «стандартна» програма передбачала: сміливість, мужність, чесність, працьовитість, патріотизм, знання, «всю картину людської особи».

Проте, писав вчений, було б неймовірним верхоглядством ігнорувати людське різноманіття. Тому до стандартної програми додавався «індивідуальний коректив». Останній особливо був важливим для виявлення «інтелектуальної еліти», майбутніх акторів, музикантів, художників, лікарів, педагогів, інженерів. Відомо, що серед 3 тис. випускників навчальних установ Макаренка таких було чимало.

Однією з центральних ідей вченого є ідея поєднання навчання з продуктивною працею. У 1920 рр. ідею трудової школи на Заході обстоювали Дж.Дьюї, Р.Штайнер, С.Френе, а в СРСР - П.П.Блонський, С.Т.Шацький та ін.

Все ж Макаренку, завдяки теоретичному обґрунтуванню, вдалося чи не найповніше реалізувати цю ідею, що й стало важливим чинником виживання колоністів у Ковалівці з 1920 по 1926 рр. На 40 дес. землі бувшого маєтку братів Трепке було зорганізоване зразкове господарство. При цьому педагог виходив з положення, що навіть навчальна праця має мати суспільну значущість. Все ж визначальною на цьому етапі була не сільськогосподарська праця, а праця вихованців у ремісничих майстернях (шевській, швецькій, ковальській, столярній та на фермі). Важливим у її організації було врахування нахилів вихованців та використання нових технологій. Тому сільськогосподарські тварини колонії були найпродуктивнішими, а власною технікою колоністи ще й підробляли в одноосібних селянських господарствах.

Пізніше, у 1932 р., Макаренкові вдалося організувати 2 найсучасніші на той час виробництва - заводи з виготовлення фотоапаратів та електросвердл. У цей час на заводі «Комунар» співвідношення комунарів і дорослих виробників дорівнювало 3:1. Але всі вихованці щоденно 4 год. працювали. Завдяки впровадженню нових технологій вдалося досягти рентабельного виробництва. Прибуток у 1932 р. становив 5 млн. руб.

Дещо спрощеною є оцінка діяльності Макаренка в цей період у радянській педагогіці. Вже у 1927 р. Н.К.Крупська називала його систему не радянською, не буржуазною, а навіть рабовласницькою. Критично ставився до педагога і тодішній Нарком освіти УРСР М.О.Скрипник. Саме тому, як потім писав Макаренко, він змушений був перейти у комуну ім.Ф.Дзержинського. Загалом відносини Макаренка з Наркомосом УРСР не склалися з самого початку. Представники Наркомосу забороняли йому користуватися класно-урочною системою у 20-ті рр. Критикували його за воєнізацію дитячого співтовариства.

Вартий уваги підхід педагога до оплати праці комунарів у Харкові. Із загального заробітку кожного 40% ішло на утримання, 10% - у загальний фонд комунарів (на екскурсії, походи, культурні заходи), 40% перераховувалося на ощадну книжку і біля 10% видавалися як кишенькові гроші. Тому і тут позиція вченого виявилася протилежною загальноідеологічній комуністичній доктрині, за якою у шкільні роки варто насамперед привчати до безоплатної, так званої комуністичної, праці.

У ці роки педагог, думаючи про майбутнє сільськогосподарських артільей, писав, що їх згублять неузгодженість особистих і колективних інтересів та анахронічні (відсталі) методи господарювання. Отже, головними умовами ефективного впливу праці на зростаючу особистість вихованця, за вченим, є її систематичність, послідовність використання новітніх технологій, врахування нахилів кожного, а також поєднання з навчанням.

Екстраполюючи цей досвід на наше сьогодення, зазначимо, що у зв'язку із затяжною кризою чимало випускників, особливо міських шкіл, у найближчі роки поповнюватимуть число безробітних. Біда ще у тому, що у тіньовому секторі економіки України працює біля 200 тис. молодих людей (від 17 до 22 років), які виконують найнепривабливішу та найменш оплачувану роботу.

Осереддям системи А.С.Макаренка є його теорія колективу. Остання ґрунтується на ідеї «завтрашньої радості». Саме «завтрашня радість», оптимізм, мажор є важливим фактором успішного перевиховання в його установах. Звичайно, для підтримання оптимізму мусять бути елементарні матеріальні умови. Такі, звичайно, забезпечувалися. Тому в комуні ім.Ф.Дзержинського, на відміну від сільських школярів 1932-33 рр., вихованці не відчували ні найменших ознак голодомору.

У своїй теорії колективу Макаренко спирався на досвід виховання дітей у багатодітних родинах. Починаючи ще з часів Трипільської культури, у праукраїнців вважалося, що чим більше дітей, тим краще, оскільки кожна у майбутньому буде дорослим виробником. Найменшою самостійною одиницею дитячого первісного співтовариства був різновіковий загін, який складався з 15 вихованців. Саме така кількість, за сучасною соціальною психологією, забезпечує найефективнішу керованість. Досить чіткою була структура як первинного, так і загального колективів. Керував різновіковим загonom (вихованцями від 7 до 18 років) командир. Як у багатодітній родині, з'являлася можливість меншим здобувати досвід від старших, а останнім опікуватися молодшими. Керувала роботою різновікових загонів рада командирів, а щоденно з числа звичних вихованців призначався черговий командир.

Проте через кожні півроку рада і всі командири змінювалися. У такий спосіб з'являється можливість більшості вихованців отримувати досвід керівництва і виконавства. Такий шлях отримання досвіду вчений обґрунтував як систему відповідальних залежностей. «Я намагався якомога більше переплести залежності окремих уповноважених колективу одного з одним» [3]. Отже, підпорядковуючись командирові, а пізніше стаючи у позицію першого, кожен вихованець вчився керувати й підпорядковуватися. Вищим органом дитячого співтовариства були загальні збори, рішення яких було обов'язковим і для вихованців, і для вихователів (зокрема й Макаренка). Саме діяльність різновікових загонів на основі самоврядування дозволила А.С.Макаренку в 1933 р.(у комуні ім.Ф.Дзержинського) забезпечити виховний процес із допомогою лише 3-х вихователів (на 300 вихованців).

Сучасні опоненти Макаренка піддають сумніву положення вченого: «Якомога більше вимогливості до людини, якомога більше поваги до неї». Останнім йому приписується насилля над особистістю. Проте такий підхід на той час був виправданим, оскільки у комуну у 1933-34 рр. досить часто просилися підлітки з Харкова, які мали живих батьків.

Відомо, що у теорії розвитку колективу Макаренко виділяв 4 етапи. На першій стадії повноваження брав на себе керівник, оскільки відсутній актив, а вимоги першого були обов'язковими для всіх. Ця стадія має дещо спільне з подіями 1917 р. і є аналогом диктатури жовтневого перевороту («диктатура пролетаріату »).

Особливістю 2-ї стадії була наявність ядра (групи дітей, які свідомо підтримували керівника), тобто вимоги вихователя підтримувалися багатьма вихованцями. У 20-ті рр. у суспільстві таким ядром була ВКП /б/, яка підтримувала всі директиви ЦК ВКП /б/.

На 3-й стадії всі питання життя дитячого співтовариства вирішувались колегіально (більшістю голосів). Отже, вимоги до кожного ставив сам колектив, оскільки вони впливали з його рішень. Якщо, наприклад, більше половини вихованців підтримувало вихователя, то він уже міг ставити на голосування всіляке питання без ризику. Тим самим замість диктатури однієї особи створювалася диктатура колективу (у «Операційному плані роботи комуні ім. Ф.Дзержинського» Макаренко виділяє розділ «Диктатура колективу»). У суспільстві цей етап передбачав збільшення членів партії та створення блоку комуністів і безпартійних.

Нарешті 4-у стадію розвитку колективу педагог назвав стадією самовиховання, оскільки кожен член колективу брав на себе певні обов'язки і контролював їх виконання. У розвитку радянського суспільства такий рівень

передбачався при остаточній перемозі комунізму. Загалом етапи розвитку і функціонування колективу Макаренка можливі лише за умови, коли і діти і дорослі знають один одного. Тому вчений заперечував створення в СРСР шкіл-гігантів.

Все ж досвід Макаренка по створенню первинних колективів успішно реалізується у сучасних дитячих будинках сімейного типу в Західній Європі (Австрія, Швейцарія, Іспанія).

Відкриттям ученого є «закон руху колективу». Для успішного формування особистості колектив мусить мати тенденцію до розвитку. Очевидно, саме тому однією з причин переселення вихованців у Куряж з Ковалівки, а пізніше - до Харкова була та, що попередні форми життєдіяльності вичерпали себе.

Педагог старанно добирив традиції як засоби виховання. Чимало таких (свято першої борозни, снопа, обжинок) було запозичено з народної педагогіки. Традиційно ніколи не піддавався сумніву рапорт чергового командира. В його колективах не дорікали карним минулим вихованцям (вихованець ніс відповідальність лише за умови, коли ставав колоністом чи комунаром). Також у Харкові кожен, кому було присвоєно звання колоніста, міг самостійно бувати у місті, повідомляючи лише черговому вихователю годину свого повернення.

Однією з ознак колективу педагог вважав ідею захищеності (жоден вихованець, яким би він не був малим, слабосильним, новим у колективі, не повинен відчувати себе беззахисним). Тобто у макаренківському колективі не могло виникнути неформальних, асоціальних, а тим більше девіантних відносин. Вчений також довів, що розвинений колектив здатен «підтягувати» значно відсталіших у своєму розвитку вихованців. Все ж, як доводить сучасна психологія, колектив не завжди сприяє розвитку окремих особистостей (особливо обдарованих). Відомо й таке, що суспільство не завжди визнавало тих, які значною мірою випереджували у розвитку свій час.

Достатньо обгрунтованою є теорія родинного виховання вченого. Написанню «Книги для батьків» передували його власний досвід виховання прийомного сина та племінниці, відвідання численних родин у Харкові, Києві та Москві. Важливою умовою повноцінного виховання дітей, за переконанням Макаренка, є наявність повної сім'ї та двох дітей у ній. Переконаливими є види фальшивого батьківського авторитету. До умов успішного становлення особистості в родині він відносив наявність спільних інтересів, спільних справ та приклад батьків у всій життєдіяльності.

Серед яскравих методів ученого варто відзначити метод довіри (приклад з Карабановим із «Педагогічної поеми»), «метод вибуху» (спогади колоніста Явлинського про те, як вчили плавати колоніста Ройтенберга), метод використання виховних ситуацій (ситуація у цирку м. Новоросійська під час походу) та ін.

Макаренко вперше в радянській педагогіці поставив проблему технології виховання та педагогічної техніки. Відомим є його положення: «Я став майстром своєї справи лише тоді, коли навчився говорити з 15-20 відтінками «іди сюди» та навчився давати 20 нюансів обличчю, фігурі, голосу» [4]. У статті «Деякі висновки з мого педагогічного досвіду» він показує, що йому вдалося за виразом обличчя, за поставою визначити внутрішній психологічний стан вихованця. Природньо, що вчений до певної міри передбачав сучасну візуальну психодіагностику. Вже тоді він передбачав, що майбутні вчителі у вузах оволодіватимуть азами педагогічної майстерності (особливо щодо користування голосом, мімікою, поставою та ін.).

Все ж доводиться констатувати, що після смерті вченого /1939 р./ до педагогічної спадщини не поверталися ще 10 років. При житті вченого «Книга для батьків» оцінювалася його опонентами як шкідливі поради батькам. Проте на початку 50 рр. вийшло семитомне зібрання творів, а напередодні 100-річчя від дня народження 8-томне зібрання. 1988 р. за рішенням ЮНЕСКО був названий роком А. С. Макаренка.

В умовах сьогодення творча спадщина вченого досліджується й використовується в багатьох країнах. Американські вчені, зокрема, послуговуються положеннями педагога при розробці засад пенітенціарної системи перевиховання правопорушників. Уже майже 25 років у Марбурзькій лабораторії (Мюнхен, ФРН) професор Ганс Хілліг керує також пошуками німецьких дослідників. За цей час видруковано 20 томів творів ученого. Щорічно видається збірник наукових праць «Макаренко-реферат», до якого залучаються роботи з багатьох країн. У Російській Федерації таким осередком виявлення нових матеріалів про вченого є діяльність кафедри педагогіки Нижньоновгородського педінституту. Професор А.А.Фролов також видає щорічні збірники наукових праць. В Україні, безумовно, центром таких пошуків є діяльність лабораторії ім. А.С.Макаренка Полтавського педінституту. Саме викладачі, студенти й співробітники при підтримці влади у 1988 р., завдяки наполегливій праці (також і фізичній), зуміли відкрити музей педагога в с. Ковалівці.

Вже декілька років успішно функціонує Міжнародна асоціація дослідників творчості А.Макаренка (президент - академік АПН України І.А.Зязюн). Напередодні 110-річчя від дня народження вченого під її керівництвом у Полтаві відбулася міжнародна конференція.

Положення та творчий досвід ученого реалізуються у сучасних виховних концепціях А.Іванова, В.Караковського, С.Кубракова та ін. Син С.Калабаліна - Антон Семенович Калабалін - довгий час впроваджує ідеї вченого у систему виховання учнів ПТУ (м. Електросталь, Московська обл.). Наш особистий досвід спілкування з вихованцями педагога (Москва, 1988) свідчить про великий талант і мудрість цієї людини як вихователя.

Як людина, як учений Макаренко був наділений неабиякими здібностями. Так, у комуні ім. Ф.Дзержинського був навіть гурток для вихованців «хто не бере участі ні в яких гуртках». Саме тут вихователі, старші, керівники визначали задатки кожного, хто ще не визначився, з тим, щоб спрямувати у подальшому енергію юних у діяльність одного з 25 гуртків.

Крім здібностей педагога, вченого-теоретика, літератора, він прекрасно малював, грав на скрипці, співав, брав участь у драмгуртку, міг напам'ять, наприклад, прочитати розділ із «Евгенія Онегіна» А.С.Пушкіна. Очевидно, що й цим він справляв неабияке враження на вихованців.

В останні роки свого життя А.С.Макаренко, ймовірно, щоденно згадував свого молодшого брата Віталія, білогвардійського офіцера, який емігрував до Парижа. Тому, за спогадами Галини Стахіївни, дружини педагога, він завжди очікував, що саме в цю мить, коли лунав дзвінок у квартирі, він мусить підпорядкуватися представникам НКВД і залишити свою творчу діяльність.

Отже, короткий аналіз творчості А.С.Макаренка свідчить, що його система спрямована на формування працездатної, відповідальної особистості. А тому, природньо, не слід відмовлятися від його досягнень лише тому, що вони утвердилися в епоху тоталітарного режиму. Виховні технології А.С.Макаренка і в наш час є актуальними за умови їх творчого використання.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Макаренко В. Мій брат Антон Семенович (Макаренко) // Рідна школа.-1991. -№ 4. - С. 58.
2. Макаренко А.С. Тв. в 7 т. -Т. 5. -К.: Рад. шк., 1954. -С. 105.
3. Там же. -С. 193.
4. Макаренко А.С. Пед. соч. В 8 т. -Т. 4. -М.: Педагогика, 1984. -С. 260.

Левківський Михайло Васильович - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- морально-трудова підготовка школярів ;
- відповідальність зростаючої особистості;
- історико-педагогічні аспекти краєзнавства.